वैरूपः सध्रिः, तापसो घर्मो वा। विश्वे देवाः। त्रिष्टुप्, ४ जगती ।

घर्मा समन्ता त्रिवृतं व्यापतुस्तयोर्जुष्टिं मातरिश्वा जगाम।
दिवस्पयो दिधिषाणा अवेषन्विदुर्देवाः सहसामानमर्कम्॥ १०.११४.०१

समन्ता- सङ्गतौ । घर्मा- तपनशीलौ जीवपरौ । त्रिवृतम्- लोकत्रयम् । व्यापतुः- व्याप्तवन्तौ । जीवो धर्मभूतज्ञानेन परः स्वतः व्याप्तौ । तयोः । जुष्टिम्- प्रीतिम् । मातरिश्वः- प्राणः । जगाम- अगमत् । प्राणशोधनेन तयोः प्रीतिरिति भावः । दिवः- चिदाकाशस्य । पयः- अध्यात्मरसम् । दिधिषाणाः- धरमाणाः । देवाः- देवताः । अवेषन्- व्याप्तवन्त्यः । सहसामानम्- सामयुक्तम् । अर्कं- पूज्यं सूर्यमात्मानम् । विदुः- अजानन् लेभिरे वा ॥१ ॥

तिस्रो देष्ट्राय निर्ऋतीरुपासते दीर्घश्रुतो वि हि जानन्ति वह्नयः।
तासां नि चिक्युः कवयो निदानं परेषु या गुह्येषु व्रतेषु॥ १०.११४.०२

देष्ट्राय- दानाय। तिस्रः। निर्ऋतीः- अन्ततो बहिर्निर्गच्छन्तीरिळासरस्वतीमहीः। इळा वाक्। सरस्वती तत्कारणभूता रसचोदनाधिदेवता। मही तत्कारणभूता चित्ताधारप्रकृतिः। ता उपासते। दीर्घश्रुतः- अतीन्द्रियश्रवणाः। वह्नयः- वोढारः। वि- विशेषेण। जानन्ति। हि- खलु। याः। परेषु- श्रेष्ठेषु। गुह्येषु- रहस्येषु। व्रतेषु- धर्मेषु सन्ति। तासाम्- इळासरस्वतीमहीनाम्। निदानम्- आधारमात्मानम्। कवयः- क्रान्तदर्शिनः। वि- विशेषेण जानन्ति ॥२ ॥

चतुष्कपर्दा युवतिः सुपेशा घृतप्रतीका वयुनानि वस्ते।
तस्यां सुपर्णा वृषणा नि षेदतुर्यत्र देवा दधिरे भागधेयम्॥ १०.११४.०३

चतुष्कपर्दा- चतसृषु दिक्षु सुखदात्री। केन सुखेन जलेन वा परां पूर्तिं ददातीति कपर्दः। सुपेशा- शोभनालङ्कारा। युवतिः- तरुणी। घृतप्रतीका- दीप्यमानादितिः प्रकृतिः। वयुनानि- विद्याः। वस्ते- अधिवसति। यत्र- तस्याम् । देवाः- द्योतनशक्तयः। भागधेयम्- भागम्। दधिरे- धारयन्ति।

Dr. Ranganji

तस्याम्। सुपर्णा- शोभनपतनौ पक्षिभूतौ मुक्तावित्यर्थः। वृषणा- वर्षकौ जीवपरावात्मानौ। नि षेदतुः- निषण्णौ भवतः ॥३॥

एकः सुपर्णः स समुद्रमा विवेश स इदं विश्वं भुवनं वि चष्टे।
तं पाकेन मनसापश्यमन्तितस्तं माता रेळ्हि स उ रेळ्हि मातरम्॥ १०.११४.०४

एकः। सुपर्णः- नित्यमुक्त आत्मा। सः- असौ। समुद्रम्- हृदयसमुद्रम्। आ विवेश- प्रविष्टवान्। सः- असौ। इदम्- एतत्। विश्वम्- सर्वम्। भुवनम्- जगत्। वि चष्टे- साक्षी सन् पश्यति। तम्- अमुमात्मानम्। पाकेन- परिपक्वेन। मनसा- चित्तेन। अन्तितः- अन्तिके। अपश्यम्- दृष्टवान्। तम्। माता- सद्भावनानां निर्मातोपासकः। रेळ्हि- आस्वादयति। सः। मातरम्- उपासकम्। रेळ्हि- आस्वादयति ॥४॥

सुपर्णं विप्राः कवयो वचोभिरेकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति।
छन्दांसि च दधतो अध्वरेषु ग्रहान्सोमस्य मिमते द्वादश॥ १०.११४.०५

विप्राः- मेधाविनः। कवयः- क्रान्तदर्शिनः। एकम्। सुपर्णं- शोभनपतनं पक्षिणं नित्यमुक्तमात्मानम्। सन्तम्- सत्यस्वरूपम्। वचोभिः- वाग्भिः। बहुधा- बहुप्रकारम्। कल्पयन्ति- कुर्वन्ति। अध्वरेषु- ध्वररहितकर्मसु। छन्दांसि च दधतः- मन्त्रान् धरन्तः। च। सोमस्य- अध्यात्मरसस्य। द्वादश ग्रहान्- प्रभूतानि प्रतीकभूतान्युपलब्धिस्थानानि। मिमते- निर्मिमते ॥५॥

षट्त्रिंशाँश्च चतुरः कल्पयन्तश्छन्दांसि च दधत आद्वादशम्।
यज्ञं विमाय कवयो मनीष ऋक्सामाभ्यां प्र रथं वर्तयन्ति॥ १०.११४.०६

षट्त्रिंशांश्च चतुरः- प्रभूतान्। कल्पयन्तः। आद्वादशम्- द्वादशप्रउगादिशस्त्रसमाप्तिपर्यन्तमिति सायणः। छन्दांसि- गायत्र्यादिछन्दांसि धारयन्तः। मनीषा- मेधया। यज्ञम्- उपासनम्। कवयः- क्रान्तदर्शिनः। विमाय- निर्माय। ऋक्सामभ्याम्- मन्त्रगानाभ्यां वैदिकाभ्यां चक्राभ्याम्। रथम्- ऋताख्यं रथम्। प्र वर्तयन्ति ॥६॥

Dr. Rangani

चतुर्दशान्ये महिमानो अस्य तं धीरा वाचा प्र णयन्ति सप्त।

आप्नानं तीर्थं क इह प्र वोचद्येन पथा प्रपिबन्ते सुतस्य॥ १०.११४.०७

अस्य- एतस्य यज्ञभूतस्य विष्णोः। अन्ये- अन्याः। चतुर्दश। महिमानः- विभूतयः। सन्ति। तम्- अमुं यज्ञभूतं विष्णुम्। सप्त- सप्तभूमिकोपासकाः। धीराः- धारणाकुशलाः। वाचा- मन्त्रेण। प्र णयन्ति। येन। पथा- मार्गेण। सुतस्य- निष्पादितं रसम्। प्रपिबन्ते- अनुभवन्ति। तत्। आप्नानं तीर्थं- आत्मतीर्थम्। कः। इह- अत्र। प्र वोचत्- प्रकर्षेण उपदिशति ॥७॥

सहस्रधा पञ्चदशान्युक्था यावद्यावापृथिवी तावदित्तत्।

सहस्रधा महिमानः सहस्रं यावद्ब्रह्म विष्ठितं तावती वाक्॥ १०.११४.०८

सहस्रधा पञ्चदशानि- प्रभूताः। उक्था- मन्त्राः। यावत्। द्यावापृथिवी- द्यावापृथिव्यौ। तावत्। इत्- एव। तत्- स मन्त्रवर्गो व्याप्तः। सहस्रधा महिमानः सहस्रम्- प्रभूतास्तेषां विभूतयः सन्ति। यावत्। ब्रह्म- सत्। विष्ठितम्- व्याप्तम्। तावती- तावान्। वाक्- मन्त्रवर्गोपि व्याप्त इति भावः ॥८॥

कश्छन्दसां योगमा वेद धीरः को धिष्ण्यां प्रति वाचं पपाद।

कमृत्विजामष्टमं शूरमाहुर्हरी इन्द्रस्य नि चिकाय कः स्वित्॥ १०.११४.०९

कः। धीरः- धारणाकुशलः। छन्दसाम्- गायत्र्यादीनां मन्त्राणां वा। योगम्- सङ्गतिम्। आ- मर्यादया। वेद- जानाति। कः। धिष्ण्याम्- धीस्थिताम्। वाचं प्रति। पपाद- प्रपन्नोऽभवत्। कम्। ऋत्विजाम्- सप्तर्त्विजाम्। अष्टमम्। शूरम्- समर्थम्। आहुः- अब्रुवन्। इन्द्रस्य- ईशनाधिदैवतस्य। हरी- प्राणाश्वौ। कः स्वित्। नि- नितराम्। चिकाय- पूजयति। जानातीति भावः ॥९॥

भूम्या अन्तं पर्येके चरन्ति रथस्य धूर्षु युक्तासो अस्थुः।

श्रमस्य दायं वि भजन्त्येभ्यो यदा यमो भवति हर्म्ये हितः॥ १०.११४.१०

एके- केचित्। भूम्या अन्तम्- दिवीति भावः। परि चरन्ति। रथस्य- ऋताख्यरथस्य। धूर्षु- वहनेषु। युक्तासः- नियुक्ताः। अस्थुः- तस्थुः। यदा। यमः। हर्म्ये- उत्कृष्टे स्थाने। हितः-

Dr. Rangaraj

निहितः। भवति। तदा। एभ्यः। श्रमस्य दायं वि भजन्ति- श्रमेण कृतस्य कर्मणः फलवितरणं कुर्वन्तीति भावः ॥१० ॥

Dr. Ranganji